

4. fejezet.

Nevelésügyi bizottság.

Az 1842. évi tantervreformáló zsinatnak egyik fontos intézkedése volt a *nevelésügyi bizottság* létesítése. A hivatalában idősebb isk. felügyelő-gondnok elnöklése alatt az igazgatóság tagjai: Kovács István, Nagy Elek, Mikó Lőrinc és Szentiváni Mihály egyházi tanácsosok személyében „*állandó bizottmányt*” nevezett ki. E bizottságnak az iskolák belső igazgatásába nincs beleszólása. Utasítása az, „*hogy mind a fő-, mind a közép- és al-, mind pedig a falusi oskolák állapotjáról a K. E. (képviselő egyházi) Tanács útján ismeretet szerevezve minden a nevelés köréhez tartozókat figyelemre vegyen, az oskolai tanítási rendszer szerinti kézikönyveket vizsgálja meg és mindezekről koronként minden évben a K. E. Tanácshoz felvilágosító s véleményes tudósításait s javaslatait tegye meg*”. A bizottság nem-sokára megkezdette működését. Tárgyalásairól kimerítő jegyzőkönyvet vezetett, de 1844 márc. 29-én úgy határozott, hogy ezután nem jegyzőkönyvet, hanem csak jegyzeteket fog írni. Az első „*tollvivő*” Nagy Elek volt. Első ülését 1842 okt. 5-én tartotta, utolsó ülését 1847 aug. 30-án. 1863-ig nem működött s ez idő alatt teendőit az igazgatóság látta el. Az 1862. évi Főtanács újra szervezte a bizottságot.

Mindjárt kezdetben kitünt, hogy mennyi nehézséggel jár az új tanterv életbeléptetése nemcsak falvakon, hanem még Keresztúrt, sőt Kolozsvárt is. Az új rendszer elvileg szépen volt megszerkesztve, de hiányoztak az életbeléptetéshez szükséges majdnem összes előfeltételek: kellően képzett tanári és tanítói kar, jó tankönyvek, tanszerek és szemléltető eszközök, tantermek kellő számban. Sőt némely helyt még jóakarát is. Nem ismerték az újonnan szervezett nevelésügyi bizottság hatáskörét. Az ügyek intézését most már — igaz, hogy nem közvetlenül, hanem a tanács útján — ez a bizottság veszi át. Minden megmozdulását bizalmatlansággal, lekicsinyléssel és gúnnyal illetik azok akiknek régóta megszokott nyugalmát kíváncsiskodó kimutatások és jelentések kérésével zavarja. És azok is, akik e buzgó és lelkes iskolai reformtörekvéseket eleve kétségesskedve szemlélték és fogadták. Alig szervezik meg a nevelésügyi bizottságot, mindjárt megkezdi munkáját. 1842 okt. 9-én az új rendszernek életbeléptetése érdekében kérdést intéz a képviselőtanácshoz, hogy Keresztúrra küldetett-e segédtanító? A püspök azt feleli, hogy ő felszólította a kijelölt ifjakat, de ezek nem akartak vállalkozni s a keresztúri igazgatóság sem sürgette a dolgot. Az igazgatóságot utasítja a tanács, hogy

addig is kezdje meg az új rendszer szerinti tanítást, míg segéd-tanítót küldhetne.

A tantervi reform után legsürgősebb teendő volt a régi iskolának egyik legnagyobb és legégetőbb hiánya: a kézikönyvekről való gondoskodás. Ez a hiány volt az oka annak, hogy az új tanterv Keresztúron olyan későre s oly kellemetlen viták és íratváltások után lett csak alkalmazhatóvá.

A nevelésügyi bizottság az új tanterv életbeléptetése céljából a keresztúri igazgatóságtól az 1842/43. iskolai év első féléve után feleletet kér e kérdésekre: mennyiben s hogyan egyformásított a tanítás módja a kolozsvárral, minő intézkedéseket tettek a II. félévben ennek bővebb eszközzésére? Minő tanulmányok, minő kézikönyvekből, mily mód szerint, mely órában, mely osztályoknak, kik által taníttatnak? A keresztúri igazgatóság (1843 jun. 6.) feleletében gúnyolódik a bizottsággal, lekicsinyli, kérdéseit feleslegesen terhelő akadémikuskodásnak minősíti, meg nem engedhető módon elménckedik vele, kétségbevonja gondolkodó képességét. Összetéveszti a tanulmányi bizottságot, mely az 1842. évi zsinat után megszűnt, a nevelésügyivel, mely most szerveztetett, állandó s nem annak folytatása, hatásköre és megbízatása is merőben más. Amannak az 1842. évi téli Főtanács azt tette kötelességévé, hogy „a tanítási *szakrendszerrel* ismerkedjék meg, mikénti fogantatásának járjon végére, a volt *osztályrendszerrel* vesse össze s ezen összevetésből fejtse ki hasznait s lehető hiányait; továbbá azt, hogy a falusi oskolatanítók célszerű kiképzésére és a falusi iskolai tanítás rendszerére nézt is adjon javaslatot“. A bizottság utasítani kéri az igazgatóságot, hogy jelentést tenni ne vonakodjék s legyen iránta oly illendőséggel, melyet az általa képviselt ügy megkíván. A felküldött klasszifikáció arra mutat, hogy ott az osztályok most is a régi állapotban vannak, nincsenek a megállapított rendszer szerint rendezve, az alosztályokra nézve is kívánatos volna, hogy a meghatározott mód szerint tétessék a klasszifikáció a tabelláris kimutatásba és legyen jelentést a szervezett köztanítói fizetés állandósítása módjáról. A tordai jelentésből örömmel értesült a bizottság, hogy „az új rendszerhez alkalmazott tanításmód szép reményű eredménnyel folyt“. Mindezt az E. K. T. annak tulajdonítja, hogy az igazgatóság a dolgok állásával nincs kellőleg tisztában. Ráír tehát, hogy máskor komoly jelentést küldjön s az új rendszert léptesse életbe. A kapott felhívásra az igazgatóság az 1843. évi zsinatra jelenti, hogy a meghatározott új rendszert ott nem lehetett alkalmazni, közli az akadályozó okokat, mire a zsinat azt határozza, hogy az oktatási rendszer a *középiszkolákban* maradjon meg addig, míg a *szakrendszer* alkalmazására

az előlépések megtehetőek. De aminél előbbi életbeléptetésére kimondotta, hogy 1. a középiskolákban is ugyanazon tudományok ugyanazon renddel és könyvekből taníttassanak, melyek Kolozsvárt a 7 osztályú tanulóknak kitűzvék; 2. a Kolozsvárt bevett, írott és nyomtatott könyveket a paedagogarcha a rektor-professzorok felszólítására közölje, a szükséges példányokat szerezzze be és küldje el; 3. rendelt e célra egy segédtanítót; 4. a középiskolai tanfolyamot 9 évre szállította le; 5. az egyenruhássági időt 4-ről 3 évre.

Ilyen kellemetlen nyitánnyal kezdődött a nevelésügyi bizottság működése. De ez nem zavarta és nem lankasztotta működésében. 1843 ápr. 11. ülésében, minthogy az 1841. évi reform a mineralogiát is bevette a tantárgyak közé, elhatározta, hogy bányákhoz közellakó hitrokonokat kér fel „köveknek” több példányban való küldésére. Brassai 61 ásványról jegyzéket állít össze, melynek szétküldésére az E. K. Tanácsot kéri meg s Brassait megbizzák, hogyha kövek érkeznek hozzá tegyen jelentést. 1843 május 18-án a torockói iskola részére gróf Bethlen Ferenc iskolai felügyelő-gondnok adományából Brassai útján szerezznek be „föld- és égtekéket”. Ugyanakkor beadja Brassai latin nyelvtana első kurzusát, melyet birálatra Mikónak adnak ki. Május 27-én Brassai beadja a *Latin igehajtogatási rendszer és Latin hajtogatási rendszer kulcsa* c. az előbbi folytatásául szánt dolgozatait. Gyöngyösi István tordai pap nyári vasárnapi tanításra katechezist dolgozott, Sárdi Sámuel torockói pap a középiskolák felsőbb osztályai számára nagy katechezist. A jul. 10. ülés Brassai latin nyelvtana ügyében elismeri ugyan annak filológiai becsét, de megállapítja, hogy a használt és ismert nyelvtanoktól annyira eltér, hogy papjaink nem tudnák kivánt sikerrel használni s ezért a jelenlegi körülmények között nem alkalmazható. De hallomás szerint Darkó Mihály tordai rektor-professzor egy ilyen kézikönyvön dolgozik s felkéri, hogy aug. 20-ig küldje be Székely Sándor professzorhoz. Ugyanakkor javasolják a latin tanításának egyformásítása céljából a tanfolyamot egy évvel megtoldani (8 évre terjeszteni) s még egy köztanítóságot felállítani. E célra Nagy Elek, Gedő József 10 éven át évi 10—10, Mikó, Kriza évi 4—4, Brassai évi 5 frtot ajánlanak fel s javasolják, hogy a 165 frt divízió-pénz ideiglenesen 10 évig e célra adassék, valamint az alosztályok jutalmazására szolgáló összeg is.

1843 aug. 25-iki ülés megállapítja, hogy Kolozsvárt a tanítás a megállapított rendszer szerint folyt, Keresztúrt a régi rend áll fenn s a haladásnak csekély nyoma van, Tordán a haladást örömmel látja. Darkó beküldötte *etymologiajának* egy részét, melyről megállapítják, hogy alkalmas, mert gyakorla-

tokkal van ellátva s az eddigieknél teljesebb. Székely Mózes is írt egy etimológiát s most a bizottság kettőjüket bizza meg azzal, hogy karácsonyig adják be. A közép- és aloskolákban kézikönyvekben most változás ne legyen, Kolozsvárt pedig *Latin nyelvtudomány az ifjúság számára* c. Pesten megjelent könyv használtassék. A felosztályu ifjakra nézve a latin filológiai leckék fenntartandók magyarból latinra s viszont fordítandó gyakorlatokkal s hogy szigorúbban megvizsgálhatók legyenek, a vizsgálatokat korábban kell kezdeni s két egész napon tartani. Aki e tanulmányokat elhanyagolja, tanítványt nem kap. Gyöngyösi *Vallástanítás rendszerét* ajánlja a II—IV. o. számára s különösen a nyári vallásoktatásra kézikönyvül. Kriza Kis ká-téját és *Keresztény erkölcsstanát* szintén, mint „igen épületes“ munkákat. Brassai *Kisdedek számvetését* és *Számító Szokrateszt* az alosztályúak számára.

A jövő iskolai évre (1843/44.) ajánlják: taníttassanak a *mithologia* s *görög és római régiségek* annál inkább, mert a tanfolyam szaporodik s a köztanítók száma is eggyel. Az írás és rajz a klassziban tanítandók közül hagyassanak ki.

A Főtanács augusztus végén megtartatván, a bizottság szept. 28. ülése megint a latin tanításával foglalkozik: Donatus módszere tartassék fenn továbbra is. Darkó a latin nyelvtan első osztályát jan. 1-ig fejezze be. A latin tanulási ideje egy évvel meghosszabbítatván, az etimologia 2 éven át taníttassék. A betoldott év a 4. o. tanulókra alkalmaztassék. A latin stilusgyakorlatokat a félévi tudósítások mellékletéül fel kell terjeszteni az E. K. Tanácshoz. A Főtanács nem fogadta el az írás és rajz magántanítók által tanítását s Gyöngyösi könyvét tan-könyvül. De a nevelésügyi bizottság tagjaiul kinevezte Koronka keresztúri és Darkó tordai igazgatókat.

Ime látjuk, hogy elég buzgó és lelkes munka folyt a nevelésügyi bizottság szervezésének két első évében. De azután mintha lanyhult volna ez a buzgóság. 1844 március 29-én kimondja, hogy ezután nem jegyzőkönyvet, hanem csak jegyzeteket vezet. Nagy kár, mert működéséről ezután nem kapunk kielégítő képet. Ez a változás talán a nagyon buzgó Iszlai László felügyelő-gondnok halálával s az utána következő Patoky József és Bethlen Ferenc személyiségével áll oki kapcsolatban. Az okt. 2-iki ülésen megállapítják, hogy a stilusokat és fordítási gyakorlatokat a tanulók nagyobb része nem tartotta meg s amit megtartottak, azokat is csak a köztanító javította ki s írta alá, másokat csak a magántanító s olyan is volt, melyet senki sem írt alá. Rendelik, hogy a stilusokat és gyakorlatokat a köztanító is, a magántanító is írja alá. Az új tanítási rendszer Keresztúrt az 1844/45. isk. évben sincs alkal-

mazva s a tanítási egyformaság meg van rontva, de az új tanároktól reméli, hogy a hibát minél hamarabb helyrehozzák. Az 1845/46. isk. évben életbeléptették a szakrendszert s a bizottság már is sikeres eredményt állapít meg, de a felső osztályokban az 1846 aug. 27. ülés szerint „még mind a régi eltörölt rendszer szerint tanítanak.”

1847 június 17-én ajánlják Brassai Okszerű vezérét tankönyvül s az aug. 30. ülés úgy találja, hogy mindenik professzornak van kézikönyve. Székely Mózes a hazai históriát Budai Ezsaiás nyomtatott munkájából, a világtörténetet Székely Sándor által fordított Ditmar dolgozatából tanítja. Brassai az erkölcsi filozófiát Vandrák, a mathesist Koncz munkái szerint, Kriza a pastoralét, Berde a fizikát saját kéziratából, a statisztikát Michnai könyve szerint, Mikó a magánjogot és praxist saját kézírata szerint.

Ez volt a nevelésügyi bizottság utolsó ülése. A nemsokára bekövetkezett szabadságharc s az utána következő 10 éves abszolútizmus megszüntette működését. Ez idő alatt az iskolákról beküldött évi jelentéseket az E. K. Tanács az isk. igazgatóságnak szokta kiadni észrevételei megtétele végett. De ez most azzal adta vissza, hogy a szokás nem eléggé célravezető s ajánlatos volna „a nevelésügyi bizottságról szóló azon törvényeink életbeléptetése”, melyeket az 1842. évi Főtanács és Zsinat hoztak. „Ebbe be lehetne olvasztani azon tanári értekezletet is, melyről az 1815. évi rektori utasításban szó van s remélni lehet, hogy ezen törvények felújítása, vagy ha úgy tetszenék, újraformulázása és gyakorlatba vétele lendületet adna nevelési ügyünknek.” A Főtanács határozata ez: Mint-hogy a nevelésügyi bizottságról szóló egyházi törvényeink nincsenek is eltörölve, másfelől a nevelés fontos ügyének éber figyelemmel kísérelése azoknak újból is tettleges életbeléptetését igényli, a Főtanács Brassai elnöklete alatt Fejér Márton, Gyergyai Ferenc, Jakab Elek, Kőváry László, Gálfi Endre és az igazgatóság tagjai személyében *állandó nevelésügyi bizottságot* nevez ki oly utasítással, hogy az említett egyházi törvényeink alapján működését megkezdvén, ha célszerűnek látszanék ezen törvények újraformulázása, az iránti javaslatát az E. K. Tanácshoz adja be, *havonként legalább egyszer, szükség szerint többször is, tartson ülést*, kimondatván általános elvül, hogy falusi iskoláink, algimnáziumaink és kolozsvári főtanodánk tanítás és nevelés körüli minden ügyei, azoknak figyelemmel kísérelése és azok körüli javaslattételek ezen bizottság hatáskörébe tartozó tárgyak lesznek.

Ez az újra életbeléptetett bizottság 1863 március 5-én tartotta első ülését Brassai isk. felügyelő-gondnok elnöklete

alatt. Jelen voltak: a püspök Kriza, Pákei Lajos isk. felügyelő-gondnok, Mikó, Kovácsi, Berde, Pap Mózes, Nagy Lajos, Gálfi Endre, Buzogány, Ferencz „Józsi” és Marosi.

Azóta a nevelésügyi bizottság Brassai, később Kozma Ferenc elnöklése mellett megszakítás nélkül működött. Történelméből csak három mozzanatot említek. 1867 aug. 23-án Ferencz József indítványozza, hogy mint tordai iskolánknál van, fel kellene állítani Kolozsvárt is a *negyedik elemi osztályt*. A bizottság az indítványt elfogadja s pártolólág terjeszti fel, egyfelől azért, mert ez mintegy átmenetet képezne az I. g. osztályba, hol az ugrás igen nagy s a gimnáziumban a tárgyak halmaza és sokfélesége miatt nehezen haladhat a tanuló; másfelől azért, mert a két tanító fizetése sem terhelné túl közpénztárunkat.

Az 1872. évi Főtanács elrendelte, hogy az E. K. Tanács a nevelésügyi bizottságot Kolozsvárt lakó szakemberekkel bővítse ki s tegye kötelességévé, hogy minden hónapban tartson egy gyűlést, terjessze ki figyelmét és javaslatait a falusi iskolákra, általában az egész oktatás ügyére, különösen a kézikönyvek egyformásítására s fontolja meg, hogy a tárgyaknak kevesbítése s a jelenleginél több órán tanítása nem lenne-e célszerűbb a jelenlegi rendszernél; vajjon az 1863. évi Főtanácsból 35. sz. alatt elvileg elfogadott tantervet lehetne-e s minő módosítással életbeléptetni?

Az 1883. évi aug. 26—28. vargyasi zsinat a nevelésügyi bizottság jegyzőjének, aki az igazgatóságnak is jegyzője, évi 36 frt fizetést határoz meg. Azóta a nevelésügyi bizottság mind a mai napig állandóan működik. Az iskolai tanítás és nevelés, törvénykezés és igazgatás kérdéseiben az egyház kormányzó-testületének, az E. K. Tanácsnak törvényes szerve, mely jelentéseivel, javaslataival és indítványjaival áll az egyházi nevelésügy szolgálatára.

5. fejezet.

Tanárképzés.

a) Olasz, holland és német egyetemeken.

A tanárokat, akik a kollégium felső tagozatán, az ú. n. filozófiai tanfolyamon tanítottak, kezdettől fogva külföldön képezték. A végző diákok közül kiválasztották a legkiválóbbakat s kezdetben János Zsigmond, aztán, míg a városi tanács kizárólag unitárius tagokból állott, a város, később az eklézsia, majd a piaci iskola elvétele után főuraink, még később peregrinatio útján összegyűjtött költségen külföldi egyetemekre

mentek. Nekünk nem voltak külföldi ösztöndíjaink, mint a reformátusoknak: Leidenben 4, Utrechtben korlátlan számban, Franekerában, Gröningében, Harderviumban, Tigurumban, Bernben, Baselben, Genfben, Odera-Frankfurtban, Marburgban, Göttingában. Adataim szerint egyedül Lázár István kísérelte meg Hollandiában ifjaink részére ösztöndíjat szerezni, ami a saját részére — hogy hosszabb ideig künn lehessen — sikerült is, de állandósítani nem lehetett. A kiválasztás a tanárok ajánlatára a városi tanács, később a világi urak és az eklézsia vezetősége által történt. Csak a 18-ik század vége felé 1781-ben Horváth Ferenc főgondnok felfogása értelmében utaltatott a kiválasztás a Főtanács elé. (Elsők voltak Pákei és Márkos György.) Később azonban a gyakorlat a kijelölésnek ezt a módját elejtette s a tanári kar hatáskörébe utalta. A kiválasztottak a meglevő költség mértéke és a szükség szerint 2—3—4, sőt 5—6 évet is töltöttek künn tanulmányaikkal. Az ifjak kibocsátása az első időben nem volt szabályozva, nem kellett vizsgálatot tenni s valószínűleg reversalist sem kellett adni. Vizsgálat követelése nem volt szükséges egyfelől azért, mert amúgy is a legkiválóbb ifjakat választották ki, kikben a vezetők bizalma összpontosult, másfelől talán azért sem, mert külföldre szándékozó ifjak nem is voltak feles számmal. A református főkonzisztórium 1721 jul. 6-án egy szabályzatot fogad el, amely kimondja, hogy külföldi akadémiára menő ifjak a püspöknél jelentkezzenek, „holott praeprimis examináltván tudománya s erkölcsse iránt, ha ott is méltónak találtatik, reversalist adjon arról, hogy okvetlen pappá leszen, nem külső emberré (az mint sokaktól defraudáltattunk)“; és hogy Erdélybe jő vissza, nehogy amit kéreget, másutt szolgálja meg. Azután a püspöktől commendatoriát kapjon; enélkül és censura nélkül kéregető diáknak senki pénzt ne adjon.“¹

Az erdélyi ág. ev. egyházban az 1722. évi zsinat kimondotta, hogy külföldi egyetemekre csak olyanokat kellene engedni, kik a városi pap és esperes előtt vizsgát állanak ki és van rá módjuk. S az ilyenek félévénként mutassák ki, „kinél milyen kollégiumokat vesznek s hogy viselték magukat sub poena exclusionis ab omni promotione. És szükséges volna egymásik tanulót figyelmeztetni, hogy jövőben hol lehet őt legjobban használni, hogy előre arra készüljön“. E határozatban benne van már nemcsak a külföldre menők vizsgálata, hanem a szakképzés gondolata is. De e jó gondolatok — mondja Teutsch —, nem először csak papíron maradtak.

Ilyenféle vizsgálatot nálunk az 1831. évi Főtanácson

¹ Jakab E.: Kolozsvár története. II. 524.

K. Nagy Lázár isk. felügyelő-gondnok indítványozott, midőn javasolta, hogy a megválasztandó akademiták elindulása előtt köteles legyen „minden tudományokban közönséges cenzurát adni”. A Főtanács most nem határozott, de 1832 aug. 24-én kimondotta, hogy az akademiták ezután vizsgát fognak adni minden tudományokból egy bizottság előtt, amely kettőt terjesszen a Főtanács elé. A határozatot azonban nem hajtották végre. 1842-ben Berdét megválasztották s aug. 13-án vizsgálat nélkül elindult. Az Aranyos-kör kérdést intéz a Főtanácshoz, hogy Berdét miért mentették fel az 1832. évi határozat alól? Berde kivétel-e, vagy ama határozat megváltozott? Utóbbi esetben is szükségesnek tartja, hogy az illető személyesen jelenjék meg a Főtanácson, hogy mindenki megismerhesse. 1845 aug. 25-én a zsinat a megválasztott Jakab Józsefet a vizsgálat alól fölmentette. Nincs rá adatom, hogy ez a vizsgálat valakitől bevétetett volna.

Ellenben. minthogy mi is nem egy esetben „defraudáltunk” (Szilvási hitehagyása, később Nagy Györgyé), a reversalisadás kötelezettsége nálunk is meg volt, sőt Pákei és Márkos 1781-ben a repr. konzisztórium előtt esküt is tettek, mire okot épen a Nagy György esete adott. Kolozsvári Dimén Pál reversalisát itt közlöm:

Kolozsvári Dimén Pál reversalisa (L. K. Tözsér II. 203–204. l.).²

In Nomine Dei Omnipotentis et Filii Ejus Jesu Christi!

Én kolozsvári Dimén Pál, adom emlekezetül ezen levelem által mindazoknak, valakiknek illik, hogy mivel mostan engemet a kolozsvári becsületes Unitaria ecclesiának Nzs Pátronussai azon t. ecclesiának alumnussának méltóztatott felvenni, és a tiszteséges tudományokban való hasznos öregbülésemre, ahoz illendő sumptusok administrálásával feljebb való országokra is expediálni, meg nem tartóztatának (melyért a Nagy Istentől áldást várhatnak ő kegyelmek), sőt elszánt jóakaratajokból feliciter elbocsátottanak. Azért én is Isten és Krisztus Ecclesiájához való szeretetemnek buzgóságából s egyszersmind megemlégett Nemzeti Patronus uraiméknak hozzám declarál teljes jóakaratajokat szemem előtt viselvén a kolozsvári denominált tiszteletes Unitaria Ecclesiának kötelezem és obstringálom magamat.

1. Hogy religiomat semminémű tekintetre nézve meg nem változtatom; sőt constanter abban megmaradok.

2. Hogy oly tudományok nemeinek tanulásában foglalom három esztendőre határoztatott időmet (ő Kegyelmek is az alatt Isten jóvoltából illendő sumptus tovább való administrálásával gondot ügyekezvén reám viselni), melyek az unitaria religionak és a Krisztus ecclesiájának promociójára és öregbülésére légyenek itthon.

3. Hogy a becsületes ecclesiának mostan kezembe administrált s ezután is ígérete szerint administrálandó költségét semminémű más útra nem fordítom, hanem arra, mely célozzon és nézzen az itthon hasznos tudományokban való épületesre. Oda fel való peregrináciomban is theologiae stu-

² Dálnoki János 1672 május 17-én kelt reversálisát I. Ker. Magvető, 1875. 61. l.

diosushoz illendő köntöst viselek, se drága, se cifra (mellyel egyebeket, kiváltképpen az ott fennvaló atyafiakat megbotránkozathatnék) ne légyen.

4. Valamikor az ecclesia kívánja hazajöveletemet, minden okvetlen (rendkívül való cazusok nem obstálván, kitől Isten oltalmazzon) hazajövelem és hazajöveletemet semminémű praetextus alatt nem halogatom, sőt ha szintén valami jó alkalmatossággal tentáltatnám is az ott fennvaló atyafiaktól vagy valakiktől oda fel való maradásomra, sem bizonyos időig, sem annál is inkább perpetuáliter való szolgálatra magam nem kötelezem.

5. Isten Ő Szent Felsége haza vezérelvén, itthon én is mindennemű fastust posthabeálok. És az Isten szerint való hivatalokban, functiokban vagy azoknak helyeikben nem válogatok, hanem valamiben és valaholott kívánja az ecclesia akár itt Kolozsvárott, akár pedig másutt, tudományom mivolta szerint minden tehetségemmel szolgállok.

Mely conditiókat ha vagy in toto, vagy in parte alább megírt hitem megszegésével (kitől Isten oltalmazzon) nem praestálván, vagy nem akarván praestálni a tiszteletes Unitária kolozsvári ecclesia bennem megfogyatkoznék, hogy nem szolgálhatnék, tehát azon tekintetes ecclesia minden reám expendált, továbbá is expendálandó summáját rajtam megkereshesse, s akármi úton módon s akárhol reám néző, nehezedő vagy ennek utánna is nekem obveniálható bonumimból, exclusis omnibus iuridicis remediis plenaria satisfactiót vigore solius huius obligatoriae egy vagy két tiszt által vehessen. In quorum fidem et testimonium adtam azon tiszteletes ecclesiának ezen reversálisomat fide mea Christiana mediante magam tulajdon pecsége és subscriptióm alatt. Datum Claudiop. in domo parochiali A. 1682. 18. Apr. Id. qui supra Paul Dimyén Kolozsvári. (L. S.).

Ezt a formulát szokták sajátkezüleg leírni, pecsétjükkel megerősíteni, akik az eklézsia költségén külföldi tanulmányútra küldetnek, mondja K. Tőzsér, ahogy több ilyent különböző időkből összegyűjtve, erről meggyőződött. Talán régebbi időkből származót is adhatott volna, de nem tudja, hogy ez a formula mely évben hozatott be. Valószínű, hogy Szilvási hitehagyása szülte.

Idők folyamán változtak az országok és egyetemek is, melyeket ifjaink felkerestek. Legelső ifjaink az unitárius vallás kifejlődése és az egyház megalapítása idejében Wittenbergben tanultak, így Dávid Ferenc és kor- és munkatársai. Azután mindjárt a páduai egyetem került sorra. Ezt az egyetemet 1222-ben alapították s 1526-ig 205 magyar tanulója volt. A mohácsi vész után még nagyobb számmal karolták fel. Ennek oka az, mert ott nemkatholikus tanuló is tehetett doktorátust, amint mondták, „in collegio Veneto“, vagy a mindenkori palatinus előtt. Míg a katolikusok a püspöki helyettes jelenlétében a székesegyházban doktorizáltak. A magyar ifjak 1660-ig mennek oda nagy számmal, azért is, mert sok nagy hírű tanára volt. Ettől fogva számuk rohamosan fogy, minek oka a 30-as évek rettenetes pestis-járványa után az, hogy most már közelebb is találtak jó egyetemeket. Orvosi (artisták) és jogi (juristák) fakultása volt. A magyarok a Natio Germanicába iratkoztak be. De nem minden tanuló. Minek több oka lehet. Vagy az, mert

nem volt rá pénzük, vagy mert az alapszabályok feszélyezték, vagy mert a tanulás elhanyagolása miatt szülők ellenezték.

A másik főiskola, melyet nagyobb számmal kerestek fel ifjaink, az Odera melletti Frankfurt sokáig virágzó egyeteme. Kanyaró³ az 1546—1743 közötti évekből 18 unitárius erdélyi ifjút sorol fel, kik közül csak 3 nem belső ember.

Igen kedvelt és ifjaink által örömmel látogatott főiskolák voltak a 17. század 40-es éveitől a 18. század végéig a hollandiai egyetemek, ahol remonstrans hittestvérekkel találkozhattak s unitárius hitelveinkkel megegyezőbb tanításokat hallgathattak. A dordrechtii zsinat ugyan letörte és idegen országokba üldözte a remonstransokat, de nemsokára új életre keltek s a rendek 1630-ban szabad vallásgyakorlatukat biztosították. Sőt 1634-ben Amszterdamban társaságuknak és vallásuknak veteményes kert, teológiai akadémiát állítottak s a remonstráns egyház virágzásnak indult. A szociniánizmushoz való rokonságukat több hittételök mutatja. Ezek vonzották az unitárius tanárjelölteket felénk. Első, akivel itt találkozunk, Árkosi Benedek 1642-ben. Baumgartent 39 éves korában vitte szabad gondolkodása Leidenbe. A század közepén mintha megszakadt volna a kapcsolat, csak Pauli nevével találkozunk itt. De a 60-as években egyszerre mennek ifj. Frank Ádám, a hasonnevű szász pap fia, Szent-Iváni Márkos Dániel és Rázmán (Ádám) Péter. Frank nem tért vissza, minek érdekesen adja okát egy levelében (Ker. Magv. 1888.). Ebben olvassuk, hogy Stegmann Joachim kolozsvári pap és rektor hasonnevű fia családjával együtt szintén Hollandiában volt. Itt tanultak még: Baumgarten Bálint hasonnevű fia, Dálnoki János, a kolozsvári pap fia, Almási Gergely Mihály, Kolozsvári Dimén Pál, Régeni Mihály, Linczegh Ferenc, Osváth János, Hévízi Mihály, Szaniszló István, Kolozsi Márton, Várfalvi Pálfi Zsigmond, Szent-Mihályfalvi Dávid, Keresztúri Sámuel, Szent-Ábrahámi, Vissováti András, Agh István, Pálfi Benjámín, Lázár István. A 18. század végével megszűnt ez az áldásos kapcsolat, mely másfél száz éven keresztül válságos időkben volt szellemi és nem utolsó sorban anyagi tekintetben erőforrása és támogatója a kolozsvári unitárius magyar, sőt lengyel egyháznak is. A hollandiai testvérek 1711-ben 5444 frtot adtak át Bécsben Gejzanovius Ádámnak a lengyel unitárius eklézsiák segélyére. Hálás lélekkel kell elismernünk, hogy a hollandiai és erdélyi unitáriusok között olyan-szerű volt a viszony, mint ma az angol—amerikai és magyar unitáriusok között. Ha nem is tettek alapítványokat, de hozzájuk ment tanárjelöltjeinket szíves barátsággal és szeretettel

³ A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből. K. Magvető, 1895.

fogadták, élelemmel, tanulmányaikhoz szükséges könyvekkel ellátták, hazajövet könyvekkel látták el további tanulmányaikhoz és útiköltséggel. Lázárt, hogy hosszabb ideig künn lehessen, a szükséges költséggel támogatták. E kapcsolat megszűnésének oka az volt, hogy a remonstránsok vallásos felvilágosodása áterjedt az egész német theológiára, amely Herder, Lessing működése kapcsán a szabadelvű kereszténységnek tért nyitott német földön is.

A 18. század 80-as éveitől kezdve Hallet, Jenát és Göttingent, később Bécset, a 19. század 30-as éveitől Berlint keresték fel nagyobb számban. Bécs látogatásának tanulmányi célok mellett főképp politikai okai vannak. Ennek megértésére vissza kell térnünk Mária Terézia rekatolizáló politikájához, amely irtózott azoktól a szabadelvű eszméktől, melyekkel a Jenából és Göttingenből hazatérő protestáns ifjak itt megfertőzhetik a lelkeket.

1554 óta több országgyűlés mondotta ki, hogy a fejedelem engedélye nélkül senki sem mehet külföldre. 1653-ban az erdélyi törvények összegyűjtése alkalmával az engedély megadásának módjait állapították meg 5 pontban. Az 1. pont kimondja: „Kik idegen országban deáki tudományok, nyelveknek tanulásaért, peregrinálásért ki akarnának menni“, az országgyűlés ezt nemcsak megengedi, hanem az útlevel kiállítását meg is rendeli. (Appr. Const. I. r. 14. c.). Az 1659-i marosvásárhelyi országgyűlés VII. t. c. még kibővíti ezt: „tanulásra, peregrinálásra mehetések“ nemhogy tilalmas volna, sőt a tilalma a hazában örökre még emlékezetben se legyen“.

A Habsburg uralom alatt III. Károly haláláig nem volt elrendelve az útlevel. Mária Terézia, akinek az volt az elve, hogy az iskola politikum, nem engedte meg, hogy alattvalói ellenséges országokba szabadon járhasanak. Mindjárt uralkodása elején elrendelte útlevel szerzését. A gubernium állította ki s előírta az út irányát Bécsen keresztül. De 1749 óta csak Bécsig adott útlevelet. Itt kellett tovább kérnie a passust, aki tovább akart menni. Sok utánjárással és kellemetlen idő-, meg pénzpazarlással járt ez. Az 1752. évi országgyűlés rendezte a peregrinálást, úgy hogy a Compilatáknak „az uralkodó tekintélyére és örökös jogára sérelmes és botrányos“ szakaszát törölte s a külföldre járást fejedelmi engedélyhez kötötte. Az engedélyt pedig csak az illető viszonyainak alapos megvizsgálása után adták meg. De csak barátságos államban és csak abban az esetben, ha az illetőnek elegendő pénze volt. De eltiltotta a költségnek kéregetéssel (peregrinatio) való összegyűjtését. És eltiltotta a II. Frigyessel ellenséges viszonyban álló királyné kedvéért a porosz egyetemek látogatását.

1756-ban és 1762-ben a 7 éves háboru miatt újból eltiltotta a peregrinációt, de 1754-ben megengedte a hollandiai egyetemek látogatását. A háboru befejezése után 1764-ben a külföldi egyetemek látogatását teljesen eltiltotta. A ref. és ev. egyház nagyon erélyes hangu előterjesztést tesznek ez ellen, hivatkoznak a hazai törvényekre, melyeket a kormány megszegett, minek következése lesz, hogy az ország a sötét barbárságba süllyed vissza. A kormány visszautasítja „a kevéssé illő királyt”, a tilalmat fenntartja, de egyeseknek kilátásba helyezi az engedély megadását.

A királynét ez intézkedései megtételére Bajtay r. kath. püspök és gróf Bethlen Gábor (1751-ben tért át a r. kath. vallásra) udvari kancellár unszolták. A kancellár kifejtette a királyné előtt, hogy a protestáns ifjak külföldön járása káros, tehát el kell tiltani, vagy legalább minden módon nehezíteni. Az eretnekséget a szászok szintén külföldről hozták be. Innen terjednek a visszatérő ifjak révén a veszélyes elvek. Künn pedig azt a méltatlan vádat terjesztik, hogy a protestánsok megszorítást szenvednek jogaikban. Így érlelődött meg a királynében az a gondolat, hogy Erdélyben egyetemet állítson. 1761-ben azt írta az udvari kancelláriának, hogy üdvösnek tartaná egy egyetem felállítását, mert ezáltal elejét lehetne venni azon új és fonák hitágazatoknak s a kath. vallás és kormány gyűlöletét is tápláló igen gonosz elveknek, miket az ifjak ott beszíznak s magukkal Erdélybe bevisznek. Ezzel az új, veszélyes hitágazatok elterjedésének gátat lehetne vetni.

A királyné 1764. szeptember 11-én véleményt kér a nem-kath. ifjúság számára felállítandó egyetem szervezésére vonatkozólag az egyházaaktól. A ref. és unitárius státus véleményüket a következőkben terjesztik fel:

1. A tanárok a négy bevett vallásból választassanak.
2. A tanárok mindenkben egyenlők legyenek : fizetésben, méltóságban, számban. A rektorok a felekezetekből rendre, felváltva vétessenek.
3. A tanárok az összes vallások közül legyenek nemcsak a theológiai, hanem a filozófiai fakultáson is.
4. A külföldi egyetemekről ne zárassanak el, mert innen jönnek a szélesebb látókörű tanárok. A pénz kivételéből előálló kár nem érv, mert külföldön sok alapítvány van az ifjak részére s így természetben több térül vissza, mint amennyi kimegy.
5. A tanulók száma minden felekezetből legyen korlátlan, most több, majd kevesebb, amint jó.
6. A nyomda legyen szabad minden felekezet részére cenzura nélkül.

7. A költségét viselje őfelsége.

8. Az iskolák, kollégiumok maradjanak mostani állapotjukban.

A tervből azonban nem lett semmi. A kormánynak eszé ágában sem volt egyetemet állítani, — mondja Pokoly, — mikor egyébre sem volt pénze, csak azt akarta, hogy pénzt ajánljanak fel. Ez azonban nem történt meg. Sőt bizalmatlanul fogadták a tervet. 1774-ben újból előveszik a prot. egyetem alapításának ügyét, kimutatást kérnek az iskolák szervezéséről, állapotáról, költségekről, alapítványokról s olyan magasabb iskolákról, melyekben theológiát s filozófiát tanítanak s véleményt arról, hogy lehetne a kolozsvári egyetemet az erfurti mintájára úgy átszervezni, hogy a nem-katholikus ifjak is tanulhassanak, hogy ne legyenek kénytelenek külföldre járni. Agh István püspök 1774 július 2-án küldte el jelentését. Tartalma ez: „Ahoz mind a négy egyenjogú vallás kebeléből kellene tanárt kinevezni, mindeniket egyenlő joggal, szabadsággal, mentségekkel és szervezettel, tankönyv s egyéb nyomtatásnál a nyomda egyenlő használatában részesíteni, különben egyenetlenség támad köztük, a tanításnak és tanulásnak szabadnak kell lenni s a türelmességet tanároknak és ifjaknak lelkére kötni, külföldről jeles tanárok tankönyvei behozását felszabadítani; tanítani kellene a theológiát, zsidó- és görögnyelvet, általános világ- és egyháztörténelmet, köz- és magánjogot, oklevéltant; akik egyetemi és gimnáziumi tanárságra készülnek, külföldi egyetemekre menéstől nem kellene ezután is elzárni, sőt ezt a mágnások és nemesek számára is megengedni“.

A tervből azonban ez alkalommal sem lett semmi. Teutsch nem sajnálja, mert a német egyetemekkel való kapcsolatot megszakította volna. S különben sem lett volna német, — mondja ő — aminthogy a későbbi szebeni jogi fakultás is az állam kezébe ment át. Az egyetem-állítás kérdésével kapcsolatban megtiltották külföldi egyetemek látogatását. A jelentésekből ugyanis meggyőződött a kormány, hogy magasabb tanulmányok belföldön is lehetségesek s azért nem szükséges külföldre menni. S minthogy külföldi kormányok megtiltották osztrák egyetemek látogatását, a királyné is külföldiekét.

1771-ben rendeletet ad ki, hogy 3 év eltelte után Erdélyben senki polgári alkalmazást nem kaphat, aki nem belföldi egyetemen végezte tanulmányait. Így készítette elé a katolikus főiskola útját s állított akadályt a világi pályára készülő protestáns ifjúság elé. És így akarta elzárni országát a külföldről a protestáns ifjakkal beáramló szabadabb szellem érintésétől. Szellemi vesztegzárral védekezett az ellen, mint a marhavész, vagy a pestis ellen. A jezsuita rend feloszlatása után, melyet

iem szíve szerint, hanem nemzetközi nyomásra rendelt el, nemcsak a folytonosság megóvása érdekében, hanem az ott helyben levő virágzó ref. és unitárius kollégium ellensúlyozása végett is", a kolozsvári kat. főiskolát „egyetemmé” fejlesztették, melynek hivatalos neve: *Collegium Regium Teresianum Claudiopolitanum*. A tanárok a jezsuita rend volt tagjai. Theologiai, jogi, orvosi és bölcsészeti kart szerveztek. 1775-ben már működik az egyetem. Tanulmányi rendje azonos a bécsiével. Tudományos fokozatot csak katolikus ifjak kaphatnak. Protestánsok a bécsi egyetemen tehetnek doktorátust, de ott is csak úgy, hogy a fokozatot nem az egyetem, hanem az illető kar adja meg nekik, de oly feltétellel, hogy prot. graduáltak sohasem lehetnek ott tanárok. A kormány 1776-ban teljes orvosi kart akart felállítani 4 tanárral. Pályázatot hirdetett. A pályázók Bécsben kötelesek jelentkezni, hogy a bécsi orvosi kar előtt nyilvános verseny-vizsgálatot tegyenek. Jelentkeznek: Barra Ferenc unit., Szegedi Sámuel ref. A döntést halogatják s végül jő a királyné rendelete, hogy a nagy költségek miatt nem állítják fel. 1779/80-ban a kath. papnövendékek már Károlyfehérvárt vannak. Az egyetem tehát theologiai és orvosi kar nélkül maradt. 1777-ben a jogi és filozófiai kart is meg akarta szüntetni, de eláll szándékától. A királyné halála után II. József, kinek lelke telítve volt a felvilágosodás szellemével, „majdnem halálos csapást mért a piaristákra”.⁴ 1785-ben feloszlatta a kolozsvári két finevelőt, minek következménye lett, hogy a tanulók száma három és félszázról 1888-ig 85-re apadt le. A kegyesrendi atyák egy része visszatért Magyarországra, de a tanárok kitartottak. József halála után ismét fejlődni kezd az iskola, mint a tanulók emelkedő létszáma mutatja. A piarista társház aztán 1792-ben újra megalakult, sőt Ferenc alatt piarista tanárok nevelésére állami alapítványt is kap nemsokára (1797-ben), melynek összegét 1808-ban felemelték.

A kormány 1795-ben eltiltja a franciák által elfoglalt akadémiákra való kimenetelt s kimutatást kér az ez időben küntlevőkről. 1798-ban elrendeli, hogy a külföldre menő ifjaktól visszatérésük után reversalist vegyenek. 1798. évi homoródkarácsonyfalvi zsinat (12. jk. p.) tárgyalja a gubernium rendeletét, hogy a külföldre menő ifjak előjáróiktól hiteles „bizonyítvány-levelet” vegyenek, melynek alapján Bécsig (csak!) útlevelet kapnak; az eskü alól felszabadíttatnak, de visszajövetelükről az udvari kancellarián reversalist adni tartoznak. Két évvel később (1800 ápr. 18. jk. p.) egy rendelet tágít ezen a

⁴ Erdélyi Károly: A kolozsvári róm. kath. főgimnázium története az 1897/98. évi Értesítőben.

korláton: látogathatják a göttingeni, wittenbergi, lipcsei és tübingeni egyetemeket a ref. és ág. theologiai tanulók (ránk nincs kiterjesztve, de a végrehajtásnál mi is befoglalódtunk), de csak azok, akiknek bizonyítvány-levelük van jó erkölcsükről és feddhetetlen előéletükről. Künnlétük alatt bizonyítványt kell küldeniök a rektortól az udvari kancelláriához. Ha pedig a várost változtatják, új útlevelet kell kérniök. 1800 november 23-án Jena is az engedélyezett egyetemek közé soroztatott. 1801-ben Marburgot nyitották meg. 1817-ben megengedték, hogy útlevéért ne kelljen külön Bécsbe folyamodni. Ez valami könnyítést jelentett. A reformáció háromszázados megünneplésétől és a német egyetemek szabadelvű szellemétől megrémülve, megint el akarták zárni ifjaink elől a külföldet. 1819-ben jó az értesítés, hogy az uralkodó Bécsben prot. theologiai intézetet akar felállítani s a prot. theologusokat és tanárjelölteket ennek látogatására korlátozni. Ez évben meg is jött a külföldi egyetemek látogatását eltiltó rendelet. 1820-ban létesítették a bécsi prot. theologiát s egy rendelet a külföldön tanuló ifjak visszahívását parancsolja meg, sőt kimutatást kér a külföldi stipendiumokról (amilyenek részünkre, sajnos, nem voltak), mert ezeket a bécsi egyetemhez akarja áttétetni. A kormány 30 ösztöndíjat létesített protestáns theologus ifjak részére. De a reformátusok nem vették igénybe részint azért, mert az ösztöndíj a drága és fényűző császárvárosban nem volt elég a nagyobbára szegény ifjaknak, részint, mert 3 évi tanfolyam hallgatásához volt kötve, főként azonban azért, mert a katolikus nagyváros nem volt alkalmas szellemi és vallási környezet a ref. öntudat megerősítésére.⁵ A kormány félelmét és rendőrszellemét mutatja az, hogy a bizonyítványokba felvétetni rendeli az erkölcsi magaviselet jegyét, reverzálist adat arról, hogy semmi titkos társaságnak nem tagja. Sőt 1813-ban (jul. 11-én 129. jk. p.) az is rendeletbe jött ki, hogy a Felség híre és engedélye nélkül ezután senki külföldi tudós társaságnak tagja nem lehet. 1821-ben egy királyi leirat azt írja elé, hogy a tanítóknak és professzoroknak minő tulajdonságok kívántatnak meg. 1830 május 3-án (52. jk. p.) a gubernium figyelmezteti a konzisztóriumot, legyen éber figyelemmel, hogy mikor külföldi akadémiták hazajőnek, ha netalán valami hibát és a vallással s hazánk törvényeivel, vagy az erkölcsiséggel ellenkező principiumokat vettek volna, ezektől magokat távol tartsák. Ugyanez év dec. 5-én (154. jk. p.) jött rendelet szerint ezután a külföldre menni szándékozó ifjaknak kérésük és iskolai bizonyítványuk mellé csatolniok kell a külső juriszdik-

⁵ Török István: A kolozsvári ref. kollégium története, III. 300–304.

cióknak is nyilatkozatát erkölcsi karakterükről és arról, hogy megvan-e a költségük. A 30-as években Szent-Iványi Mihály részére reformokért hevülő szabadelvűsége miatt nem tudtak útlevelet szerezni.

Ezután Berlin felé fordul a figyelem, ahol a század közepe táján többen (Krizsa, Kovácsi, Berde, Ferencz József, stb.) tanultak.

Tanárképzésünk történetében nevezetesebb mozzanat Széplak megszervezése akadémiára jelöltek papi állomásául. Míg az eklézsia volt a kollégium nutrix matere, az akadémizánsok költségeit, ha nem is bőséges, de elégséges mértékben, az eklézsia fedezte. Az 1716—1718-i „katasztrófális esztendők” után ez a forrás bedugult. Ezután az akadémizánsok költségeit vagy a kollektázás, vagy egyesek áldozó készsége fedezte és a kijelölést is egyes világi uraink végezték. De ez sem ment mindig kellő eredménnyel. Ezen az állapoton akart segíteni P. Horváth Miklós főgondnok, mikor az 1808. évi csókfalvi zsinaton a maga és P. Horváth János és Károly nevében előadja, hogy mivel Széplakon eleiknek 1700 jul. 27. adománylevelénél fogva a papi állomás nem terhes s a pap ott tanulhat, a jövedelemből meg 3 év alatt annyit gyűjthet, hogy külső országai akadémiákra küldhető, ajánlják, hogy Széplak tartassék meg akadémiái promocióra szolgálónak s olyan tógás rendeltessék oda, aki 3 év után külföldre küldhető. A zsinat elfogadja a javaslatot s meghatározza:

1. Ezután mindig olyan ifjú küldessék oda, aki a rektor, professzorok s repr. konz. ítélete szerint tanulására és erkölcsére nézve alkalmas 3 évi szolgálat után külföldre küldésre.

2. Solemniter kötelezi magát hivatala szorgalmas folytatására, nőtlenségre, feddhetetlen életre, 3 év után vonakodás nélkül a gyűjtött összegen, vagy a konzisztórium pótlása és reverzális mellett külföldre menni.

3. Ha maga hibájából alkalmatlanná lenne, akkor a jövedelemből levonatván a papi szolgálatért illő rész, a többi a közkasszába menjen, lekötven minden ingó és ingatlan javait, sőt maga tulajdon személyét is.

4. Papsága alatt minden jövedelméről és költségéről hiteles jegyzést vezet s a konzisztóriumnak bemutatja.

Ezen az ösztöndíjon tanult külföldön Székely Miklós, Kanyaró Mihály, de később az eklézsiának ez a jellege megszűnt.

A tanárképzést az abszolutizmus is akarta szabályozni és emelni, de törekvése az egyház ellenállásán megtört.

1854 ápr. 27-én érkezett a tanárok szigorlata tárgyában egy rendelet. Ennek értelmében szigorlatra kötelesek állani az

1848 óta alkalmazott összes tanárok. A pesti egyetem mellett nemsokára vizsgáló bizottság fog felállítani, de szabad lesz mindenkinek a bécsi, prágai, lemergi, insbrucki vizsgáló bizottságoknál jelentkezni. A vallástani tanítók szigorlatára külön rendszabályok fognak kibocsátatni. A rendeletet véleményes jelentésre az igazgatóságnak adják ki. Ezt a rendeletet 1856 dec. 8-án 20637. sz. a. megismétli a helytartóság, most már azzal a hozzáadással, hogy miután a végleges törvény már ki van adva, kihirdetése napjától feltétlenül kötelező az ezután jelentkezőkre. Kapcsolatos ezzel az 1857 márc. 20-án 3143. sz. a. kelt rendelet, mely szerint az 1849 óta alkalmazott s szigorlatot nem tett tanároknak a végleges törvény szerint kell vizsgálatot tenniük. „Minden iskola csak dicsőségének tarthatja, ha ily tanítókkal lesz ellátva.” Eddig elnézéssel voltak, de most már e rendelkezéseknek teljesülniök kell. Azonban a kormány még most is méltányos akar lenni s csak azt rendeli, hogy a nyilvános főgimnázium 3 év alatt állítson elé legalább 4 olyan tanárt, aki e szigorlatot kiállotta, különben elveszti érettségi vizsgálatartási jogát.

Az 1857. évi júniusi kolozsvári Főtanács válasza elutasító, amit a viszonyok által igazolt erősen letompított hangon úgy fejez ki, hogy eddigi eljárásában és szokásában ezután is megmaradni kíván. Érvelése két irányú. Egyik az egyházi és iskolai ősi autonómiát fejtegeti s történelmi érvekkel védelmezi. A másik azt fejt ki, hogy a tanárok képzésének eddigi módja a maga sajátos céljainak inkább megfelel. Gondolatmenete ez: a Főtanács komoly megfontolás után állhatatosan meggyőződött abban, hogy ez intézkedés a mi iskoláinkra nem alkalmazható. Az egyház a maga által fenntartott intézeteiben szabadon és függetlenül rendelkezhetik. Ezen egyházi szerkezetünktől el sem választható autonómia kifolyása „a vallásfelekezeteink iskolái mellé alkalmazandó tanítók megválasztása, megvizsgálása, alkalmazása, elbocsátása felőli intézkedés.” Ebből következik, hogy „a tanítók képessége (helyesen: képesítése) felől határozni egyházi Főtanács joga és kötelessége.” Meggyőződése szerint ezekre minden további vizsgálat felesleges és szükségtelen és így a Bécsben, Prágában, Lembergben és Insbruckban felállított vizsgáló-bizottmányok elé állítás is. Mert nálunk a *tanítók egyszersmind nevelők is*, „oly felelős nevelők, kiknek kezeibe teszik le hitrokonaink gyermekeiknek nemcsak tanítását, hanem azoknak teljes képeztetését, vallásos és erkölcsös növeltetését s ennél fogva jövőendő boldogságát.” A Főtanács tehát mindig a legnagyobb óvatossággal szokta kiválasztani a tanítókat, még pedig kirekesztőleg hitrokonaink közül, kiknek papoknak kell lenniök; tehát olyanokat, kik kora gyermekségüktől fogva szeme

előtt és szárnyai alatt nevelkedve, azoknak mind képességük és a tanítói hivatalra alkalmas voltuk, mind erkölcsi magukviselete teljesen ismeretes; és akiket a tanítói hivatalra szintén saját kebelében, saját felvigyázata alatt, később külföldi egyetemeken képez és képeztet." Ez eljárás mellett minden más vizsgálat felesleges. Ezért „a tanítók alkalmazása körül eddig követett, a gyakorlat és dolog természeténél fogva célirányosnak tapasztalt, a Leopoldinum Diploma 1. és 3. pontjaiban s az 1791. évi 55. articulusban és számos fejedelmi biztosítások és más törvények által is biztosított eljárásában és szokásában ezután is megmaradni kíván."

A Főtanács a rendeletet azért utasítja el, mert az egyházi autonómiába vágónak, azt sértőnek találta. És mert német vizsgálóbizottság elé állítását a tanároknak a nemzeti szellem ellen való merényletnek tartotta. Mert azon kívánalommal szemben, hogy a felső osztályokban tanító professzorok is képesítő vizsgálatot álljanak ki, tudományos, pedagógiai és didaktikai szempontból nem lehet észrevételt tenni. Ha az „altanárok" alkalmazásának eddigi fonák módját a tanács észrevette, sőt törvényhozással segített rajta, észre kellett vennie azt is, hogy a professzorok képzésének eddigi módja is hiányos. Amit a Főtanács amazokra nézve törvénybe iktatott, ugyanazt kívánta most a helytartóság az ú. n. professzorokra, akik külföldi egyetemeket jártak ugyan, de tanári képesítő vizsgálatot nem, vagy nem mindig tettek. S ha egyfelől elismerjük is, hogy a helytartóság rendelete kizárólag a tudományos képzés szempontjából magasabb álláspontot képvisel, másfelől állítjuk, hogy az egyház eddigi tanárképzése a maga sajátos vallás-erkölcsi céljait jobban szolgálja, mert nem szorítkozik a jelölt tudományos képzettségének szűkebb területére, hanem az egész embert a maga erkölcsi-szellemi adottságában, nevelői arravalóságában tekinti és ítéli meg.

1872-ben megnyílt a kolozsvári tudományegyetem s ezzel új út állt nyitva ifjainknak a tanári pályára való előkészületre. A helyzet tehát most úgy alakult, hogy az angol ösztöndíjjal egyidőben és párhuzamosan a helybeli egyetemen is voltak tanári pályára készülő ifjaink. Gyökeres változás azonban csak az 1883. évi középiskolai törvény után állott be, amely kimondta, hogy ezután gimn. tanárnak csak e törvény által előírt tanulmányok és vizsgálatok után és oklevél birtokában lehet valakit alkalmazni. E törvényt megelőzőleg az 1880. évi Főtanács 51. sz. a. határozta:

A történelmi, matematikai, természettani és természetrajzi, magyar, latin, görög és német nyelvi és irodalmi tanszékekre csak tanári oklevéllel bíró tanár választható meg, előnyben

részesül a „tudori“ oklevéllel bíró. A megválasztott egy évre ideiglenesképpen alkalmaztatik és köteles, ha a Főtanács kívánja, egy évre a felekezet költségén külföldre menni bővebb kiképzés és a középiskolai tanüggyel megismerkedés végett.

Ez a rendelkezés már mondhatni felesleges volt, mert a középiskolai törvény szabályozta ezután e kérdést. Átmenetileg a helyzet az volt, hogy a régi mód szerint előkészült tanárok végzettségét a kormány felülvizsgálta és elismerte tanárokkul őket. Ilyen volt a 19. század utolsó tizedében a tanári kar egy része. A másik, a fiatalabb a középiskolai törvény rendelkezései szerint készült pályájára.

b) A Manchester New College-ban.⁶

1713-ban Kászoni Bornemisza János erdélyi udvari alkancellár azt a tanácsot adta III. Károlynak, hogy az unitáriusok teljes kiirtása lehetséges és remélhető, mert külföldön nincs pártfogójuk, vallásuk iránt rokonszenv, mert egy országban sincsenek híveik, fejedelmek és törvények nem védik őket. Több mint 100 esztendővel e kegyetlen tanács kelte után, 1821-ben Sylvester tanárhoz postai úton Rev. W. J. Foxtól egy ilyen c. könyv érkezett: *Unitariorum in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis expositio*. Sylvester beterjesztette a konzisztóriumhoz, amely azt határozta, hogy viszonzásul a beterjesztő neve alatt az erdélyi unitáriusok történetét, hitvallását és állapotát leíró levél küldessék s e hírt közölte az esperesekkel a hívekkel való közlés végett. A válasz címe ez: *Epistola ad Unitarios in Anglia missa*. Georgius Sylvester apud unitarios in Transylvania Clandiopoli S. S. Theologiae prof. p. o. unitatis Dei in Anglia assertoribus. Salutem a Deo Patre et Domino Jesu Christo apprecatur.

E levelet azonban csak 3 év múlva küldték el, mert félhettek a cenzurától, vagy a titkos társaságban való részvételt tiltó rendeletről s talán magánalkalomra vártak. 1825 jun. 17-én küldték el Londonba Aspland Róbert s W. J. Fox úrak címe alatt. Erre Sylvesterhez okt. 19-én Foxtól válasz érkezett, melyben Nagy Lázártól kapott levélről is említést tett.

Ez volt az első érintkezés az angol és magyar unitáriusok között. Érdekes volna összehasonlítani az angol közlemény nyílt és bátor szókimondását a Sylvester óvatos és félénk fejtegeté-

⁶ Jakab Elek, Magyar és angol—amerikai unitárius érintkezések e század első felében. Ker. Magvető, 1890—91. Dr. Borbély István, Összekötéseink az angol unitáriusokkal. Simén Domokos és kora, Ker. Magvető, 1926. Buzogány Áron: Emlékkönyv az erdélyi és angol unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyainkról.

sével, melynek oka a sajtóviszonyokban és a bécsi titkosrendőrség működésétől való félelemben van, de ez most nem tartozik ránk.

Az amerikai unitáriusokkal való érintkezést Bölöni Farkas Sándor kezdeményezte, mikor északamerikai útján 1830-ban ifj. Ware Henrik, a Cambridge-i Harvard-collegium tanára s az unitárius társulat külügyi titkára útján — bár célja politikai és társadalmi volt — róluk sok fontos adatot gyűjtött össze s jelentést küldött az E. K. Tanácshoz Cambridge-ből 1831 nov. 14-én, melyhez a titkár hivatalos levelét is mellékelte.

A legelső hivatalos érintkezés a két ország unitáriusai között az a levél volt, melyet ifj. Ware Henrik, az amerikai unitárius társulat titkára, a társulat nevében Molnos Dávidhoz intézett 1831-ben, amelyben közli, hogy a társulat ezelőtt néhány évvel elhatározta, hogy kezdjenek levelezést erdélyi hitrokonaikkal. Hogy e levelekre küldtek-e választ, arról az 1830—31. évi jegyzőkönyvekben nincs említés. Az akkori politikai viszonyok közt ezt a levelezést hivatalosan nem lehetett végezni.

Megállapíthatjuk azt az érdekes tényt, hogy 1821-ben az angolok, 1831-ben az amerikaiak keresték velünk a kapcsolatot: mi csak elfogadtuk hálásan a felénk nyújtott testvéri kezet.

Székely Mózes akadémista korában 1832-ben Göttingából levelet írt a londoni unitáriusokhoz, melyben kifejtette azt a kívánságát, hogy megismerésük végett szeretne átmenni Londonba. Erre meghívták s ő néhány heti ottartózkodás után visszajött; útiköltséggel ők látták el. E látogatásnak nem lett semmi következménye. 1840 körül az angol unitáriusok egy nagy láda könyvet indítottak útnak a könyvtár részére, amit Bécsben lefoglaltak. Nagyajtai Kovács István ott járván, kiváltotta s Kolozsvárra útnak indította. Summer György nevű amerikai unitárius Székely Miklós püspöknél látogatást tett s ez alkalommal a püspök a Summa egy példányát adományozta neki. (E. K. Tanács jkönyve 68. sz.) J. R. Beard angliai unitárius pap 1846-ban megjelent könyvében (Unitarism exhibited in its actual condition) Kovács Istvántól írt s Paget Jánostól angolra fordított 20 lapnyi ismertetés van rólunk: az erdélyi unitarizmus vázlatos történelme s akkori egyházi és iskolai állapotaink rajza.

Az első magyar unitárius papnövendék, ki Londonban az unitárius papnevelő intézetben tanult, Jakab József volt, ki 1848 tavaszán ment át Németországból s mindössze 2—3 hónapot töltött ott, mert a szabadságharc hírére nyugtalan lelke hazahozta.

A megszakítás nélküli állandó jellegű összeköttetést Paget János hozta létre, ki Olaszországban megismerkedvén özv. Br.

Bánffy Lászlóné br. Wesselényi Polixenával, feleségül vette s Gyéresen telepedett le. Innen gyakran bejárt az E. K. T. üléseire s élénken érdeklődött az egyház minden ügye iránt. A szabadságharcban a magyarok pártján harcolt, a világosi fegyverletétel után neki is menekülnie kellett s Gyéresre csak 1855-ben térhetett vissza az angol kormány menedéklevelével. Az Angliában való kényszerű időzését arra használta, hogy az angol unitáriusok között propagandát csinált azon tervének, hogy az unitáriusok minden évben küldhessenek egy papnövendéket a Manchester New College-ba. Visszatérve Erdélybe Paget most itt próbálta fenti tervét megvalósítani.

Ismeretes az az akció, mely az abszolutizmus alatt iskoláink megmentése érdekében 132000 frt adományt hozott össze a hívektől. E közadakozás ügyében írja K. Nagy Elek főgondnok 1857 febr. 20-án Kovács Istvánnak: Az angolokra nézve is lesznek némi-nemű cautus lépések téve, de erről máskor bővebben. (K. M. 1926. 117. l.) Míg egyházi vezetőségünk fáradhatatlanul küzdött autonómiánk védelméért, addig Paget „sűrűn írott levelében részletesen informálta az angol unitáriusokat erdélyi hitrokonaink sorsáról, felhíván őket a gyors segítségre“. Levelezésének meglepő eredménye lett. 1858 május 1-én K. Nagy Elek főgondnok az E. K. Tanácsának azt jelenti, hogy „angol hitrokonaink 1231 font sterlinget, 12 shillinget és 4 penc-t küldöttek vallásközönségünk pénztára gyarapítására, mely o. é. 13414 frt 56 dénárban kereskedő Dietrich Sámuel által kifizettetett“. (1859. évi E. K. T. jkv. 144 p.) Az itt olvasható köszönőlevélben már említés van téve az akadémiták segélyezéséről is. E segélyösszeg történetét Fretwell János később így adta elő: „Midőn 1857-ben az erdélyi unitárius egyház a császári kormány rendelete miatt abban a veszélyben forgott, hogy a felsőbb tanintézeteiket bezárják, mivel nem tudnak elég tanárt állítani be, Paget J. az angol unitáriusokat a Britt és Külföldi Unitárius Társulat útján értesítette a helyzetről és az angol unitáriusok felfogták a helyzet komolyságát s 13000 frton felüli segélyt küldtek“. (Unitárius Közlöny, 1892. 107. l.)

1858 szept. elején Tagart Edward, a Manchester New College gondnoka leányával Kolozsvárra jött s egy hétig maradt itt, mint Paget vendége. Tagart résztvett az E. K. T. ülésén, mely tiszteletbeli tagjává választotta s itt beszédet tartott: „Azon nemes törekvés és nagylelkű áldozatok, melyeket Önök tettek, hogy az osztrák kormány kívánatainak eleget tehessenek, hogy állásukat és függetlenségüket megvédhessék, a mi legnagyobb bámulásunkat és tiszteletünket költötték fel. Ösztönözve barátunk, Paget úr előterjesztése által, ki szerencsére Önök közt lakik, egy összeget gyűjtöttünk, melyre nézve kérjük

Önöket, fogadják el azt, mint mély rokonérzelmünk bizonyítékát s mint gyarapítását azon eszköznek, mellyel függetlenségüket fenntarthatják. Reméljük, hogy társadalmi erejük és befolyásuk ezáltal is gyarapszik s hogy így képesek lesznek azon szent elvek terjesztésére, melyeket angliai és amerikai hitrokonaikkal vallanak."

Nemcsak Paget volt a szabadságharc alatt Kossuth személyes híve s maradt a rákövetkező abszolútizmus alatt is, hanem hívei voltak az angliai és amerikai unitáriusok is. „Kevesek által tudott tény, hogy a magyar függetlenségi eszméket, valamint Kossuthot s emigráns társait Angliában is, Amerikában is az unitárius papok és unitárius világi elemek fogadták s ünnepelték leglelkesebben“, mondja Borbély Simén-ről szóló tanulmányában.

Tagart hazaútazása közben, 1858 okt. 12-én Belgium fővárosában, Brüsszelben váratlanul meghalt. A következő év tavaszán már Kolozsvárt van a Tagartéhoz hasonló megbizattással Steinthal Alfréd angol unitárius lelkész. Megválasztják tiszteletbeli egyházi tanácsosnak s vezető útitársnak melléje rendelik Nagy Lajos tanárt. Tordára, majd Aranyosszékre, végül Székelykeresztúrra utazott. Mindenütt szívesen s kitüntető melegséggel fogadták. Kétheti itt időzés után elhagyta Erdélyt, amint Ferencz József a Buzogányról írt életrajzban írja (Ker. Magvető 1895. 72. l.), azért, mert megbizattásának az osztrák kormány neszét vette s emiatt székelyföldi útját félbeszakítva, kénytelen volt sietősen elhagyni Erdélyt. Sietett vissza, hogy jelen lehessen a Britt és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésén, másrészt meg, hogy Kossuth Lajost s az egész angol közvéleményt is sürgősen tájékoztassa a magyar közállapotokról. A június 15-én tartott közgyűlésnek két körülmény adott különös fontosságot. Egyik az, hogy itt számolt be erdélyi tapasztalatairól Steinthal, ki csak pár órával a gyűlés előtt érkezett vissza Londonba. A másik az, hogy e gyűlésre Németországból átment Buzogány Áron és Ferencz József. Buzogány Áron 1867-ben összeállított emlékiratában kiemeli, hogy az angolok mindenütt rendkívüli szívességgel fogadták s nem annyira személyüket tekintették, hanem bennük az erdélyi unitáriusok képviselőit. A gyűlés után, június 20-án megjelentek a papnövendékek közvizsgálatán s leverőleg hatott rájuk az a tapasztalás, hogy „mennyivel több tudományt, érettséget, papi s általános műveltséget mutattak fel az előttünk megvizsgált angol unitárius papnövendékek annál, amennyit a mi papnövendékeink szoktak rendszeren felmutatni.“ E londoni útjukról megemlékezett Ferencz József is a Buzogányról írott életrajzban. (Keresztény Magvető, 1895.).

A közgyűlés impozáns volt. Leírását közli a *The Cristian Reformer* c. folyóirat 1859 június—szept. száma. A gyűlésen Steinthal is felszólalt s elmondotta, hogy erdélyi hitrokonai mily lelkesedéssel fogadták; egyházaikban igaz és mély vallásos életet tapasztalt, mely most még tisztább fejlődésben mutatkozik, mint évek óta ezelőtt. „Az a nyomás, melyet közelebb-ről az osztrák kormány részéről szenvedtek, bizony nem olyan eredményeket szült, milyenre a kormány számított.” Új erőt látott s a jóra törekvés új jeleit; meg van köztük a komoly vallásos hit termőföldje, mely felett a szabad gondolat levegője lengedez s azért nincs mit félni a zsarnokság törekvéseitől. Összehasonlítja egyházi szervezetüket a magukéval, kiemeli a miénk „összefűző egységét”, mely egyfelől előny, de másrészt hátrány, mert „akadályozva van az egyesek véleménynyilvánításának szabadsága”. Az erdélyi konzisztórium megbizta őt, hogy köszönetét nyilvánítsa azon segélyért, „melyet Önök is nyújtottak nekik a kormány érintett szándékai meghiusítására. Az innen küldött segély épen jókor érkezett kezükbe s azáltal megsegítve, csakugyan képesek lettek erdélyi hitsorsosaink a kormány által ezidő szerint reájuk mért követeléseknek megfelelni.” De nem titkolja el, hogy vannak biz’ ott még nagy hiányok, melyeket közönyösen nem vehetünk, mert módunkban van némelyiken segíteni. Aztán előadja, hogy nagyfontosságú lenne annak a tervnek megvalósítása, melyet jelentésében bővebben kifejtett, melyet Paget barátunk pendített meg s b. e. Tagart barátunk oly mélyen ajánlott, hogy t. i. „*egy-egy erdélyi unitárius papot, vagy tanárjelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiai szemináriumunkon.*” Ily módon lendületet nyerne az ottani papnevelés ügye s könnyítették az emelkedettebb gondolkodásmódra jutás papjaik között. A németországi egyetemekre küldésnek kétségen kívül nagy és nyilvánvaló eredményei voltak. De még az egyetemeken „sem otthonos a mi nézeteinkkel egyező az az egyenes s tartózkodásnélküli véleménynyilvánítás, melyet mi élvezünk. Mert noha majd minden német egyetemen hangzanak az unitárius eszmék s a német egyházi szószékekben szintén közönségesek a mi hitelveink, ámde más színek alatt s teljességgel nem az unitarizmus nyílt zászlója alatt, mely nevezetet több tekintetből átalják magokra venni s gyakran takargatva nem a nyílt és bátor meggyőződés hangján közlik azt, mi lelkekben él. Ezt az igaz egyességet a meggyőződés mélységével s ebből folyó nézetek nyilvánításával összhangzásban csak itt nálunk és Amerikában s Erdélyben találjuk”. Néhai Tagart emlékének megörökítésére semmi sem volna méltóbb, mintha ez a társulat az ő neve alatt egy alapítványt tenne a mi Manchester New-College-ünkben”.

Steinthal beszédjét nagy helyeslés fogadta. Utána előbb Ferencz József, majd Buzogány Áron mondottak beszédet. Ferencz József kifejezte, hogy bizalommal és reménnyel folyamodott az E. K. Tanács hozzájuk segélyért s különös öröme szolgál, hogy kiküldöttjeik által felkeresték az erdélyieket, kiket nem tekintenek csak kegyelemből segélyzendőknek, hanem mint testvéreket, kikkel magasabb szellemi érdekekkel vannak összekötve. Buzogány beszédjében az erdélyiek szenvedésekkel teljes történetére mutatott rá.

A közgyűlés a felszólalások alapján kimondotta, hogy kész gondoskodni oly alapról, melyből koronként egy vagy két erdélyi unitárius pap, vagy tanárjelölt a londoni Manchester New College-ban s a londoni egyetemen nyerhessen bővebb kiképzést. A végrehajtó-bizottság pedig ígérte, hogy közelebbről egy szállítmány könyvet fog könyvtárunknak küldeni.

Steinthal figyelmeztette őket, hogyha egy hét alatt haza nem mennek, az út el lesz zárva, mert a forradalom kitör. Erre jun. 21-én búcsút vettek s haza indultak. Julius 24-én már itthon voltak s itt az E. K. Tanács ülésén értesültek a király jul. 15-i nyilatkozatából, hogy a francia császárral békét köt. Ez azt jelentette, hogy vége a háborúnak s a Kossuth tervezett forradalmának is. „Kétségtelen dolog — mondja Borbély (K. Magvető, 1926. 227. l.) — hogy az angol-magyar unitárius relációk nagy mértékben hozzájárultak Kossuthnak angliai sikereihez; viszont ép oly igaz az is, hogy Kossuthnak agitációi nagymértékben megszilárdították a magyar-angol unitárius barátságot, amelyen sem a villa franciai békekötés, sem utóbb Kossuthnak nagy csalódása, a Deák Ferenc-féle 1867. évi kiegyezés nem változtatott semmit. Az angol közvélemény mind a mai napig a Kossuth által megalapozott magyar szimpátián keresztül ítélte és ítéli meg a magyarságot s benne az unitáriusokat. Ezért — hogy a sok más egyébről most ne szóljunk — Kossuth Lajos feledhetetlen marad örökké a magyar unitárius egyháztörténelemben is“.

Az 1859 aug. 28. s következő napokon tartott Főtanács, melyre Buzogány, Ferencz J., Marosi beadták tanulmányaikról a jelentést, az angolok újabb rokonszenvéért és nemes ajánlatáért köszönő iratot küld (Ker. Magvető, 1927. 50—51. l.) s egyben határozza, hogy *az angol nyelv*, mint szükséges kulcs szent vallásunkat érdeklő némely tekintélyes eszmeforrásokhoz, *ha nem is mint kötelező tantárgy, taníttassék*.

Ezt a levelet a társulat 1860 május 30. közgyűlésén tárgyalta. A végrehajtó bizottság személyesen tárgyalta Paget Jánossal, aki tájékoztatta őket a papság és tanárok helyzetéről, akik rá vannak utalva, hogy magasabbrendű kiképzésben részesüljenek, mint amit otthon megszerezhetnek. S ezt annál

inkább hangsúlyozta, mert szegénységük miatt nem igen látogathatják a külföldi egyetemeket. Rendkívül nagy haszon származna rájuk abból, ha Angliában részesülnének nemcsak tudományos theologiai és irodalmi kiképzésben, hanem megismerkednének országunk szabad intézményeinek munkásságával is s élvezhetnék a gondolkodás és szólás szabadságát. A komité figyelmébe vette a kedvező benyomást, melyet tavaly a két erdélyi ifju gyakorolt, helyeselte Paget ajánlatát s javasolta, hogy tétessék lépés egy *erdélyi nevelési alap* gyűjtésére. A komité e jelentésének megtétele után Pagettól levél érkezett hozzá, melyben írja, hogy a konzisztórium elhatározta, hogy ebben az évben egy tanulót küld Londonba, ha számíthat arra, hogy részint saját gyűjtésükből, részint egy kis alapból évi 500 frt o. é. fognak adni. A kiválasztott ifjú szorgalmasan tanulja az angol nyelvet; úgyszintén a másik is, aki a második helyre számít. Tanulmánya főképen a theologia lenne, de ajánlani kellene, hogy válasszon a világi tudományok közül is, pl. geológiát, kémiát, zoológiát, mechanikát, mert ezeket Erdélyben teljesen lehetetlen tanulni, nem lévén itt tudományos felszerelések. Erdélynek más szükségletei is volnának, elsősorban gazdag könyvtár, jól felszerelt laboratórium és szertár kellene. Szeme előtt az lebeg, „hogyan teremtsük meg a professzoroknak egy felsőbbrendű osztályát s aztán önként fog következni a többi szükségek kielégítése is“. Kiemeli, hogy a tanulók elhelyezése „minden egészségügyi törvények legteljesebb kijátszását jelenti, sőt ellenkezik a természetes tisztasági szabályokkal is, ami itt van, de a tanulók nagyfokú szegénysége és ezen kívül a kényelmi és egészségügyi felszereléseknek egész országban észlelt nagy hiánya némi magyarázatul szolgál — hogy t. i. fiatal emberek fűtetlen szobában aludjanak“. Móját kellene keresni, hogy itt is némi javulás létesülhessen.

Pagetnek ez a levele arra bírta a komitét, hogy indítványozta a közgyűlésnek, hogy a társulat jövedelmének egy kis részét fordítsa ennek a célnak megvalósítására s hatalmazza fel a komitét e cél érdekében szükséges minden lépés megtételére. Egyidejűleg levelet küldtek Kolozsvárra, melyben kifejezik örömüket azon, hogy nyomasztó viszonyaik között segíthettek az erdélyieken tanintézeteik függetlensége fenntartásában s azok célszerű fejlesztésében és gyarapításában. S biztosítják őket, hogy ifjaikat mindig szeretettel fogják fogadni.

A társulat titkára, R. B. Aspland, értesítette Pagetet, aki ezt az E. K. T.-hoz továbbította, hogy egy Londonba menő theologus számára 50 font sterling évi alapítvány kész. Az E. K. T. Paget útján köszönetét fejezte ki s értesítette, hogy Simén Domokost szemelte ki ez alapítványra. Simén ez év

őszén ki is ment s nov. 4-ről értesítést küldött megérkezéséről s szíves fogadtatásáról. Ezzel az angol és erdélyi unitáriusok közötti kapcsolat végérvényesen megteremtett. A College igazgatója, J. J. Tayler, 1861 ápr. 14. levelében felhívja Székely Mózes püspökhelyettest, hogy évenként legalább egyszer vált-sanak egymással levelet s a vallásunkat érdeklő megjelent s ezután megjelenő munkákat kölcsönösen küldjék meg. S kérdi, hogy Simén után, ki ott nagy sikerrel tanul, kit fognak küldeni. Koronka Antal esperes a jótétemény elfogadásában valami megalázót lát s azzal ajánlja viszonzandónak, hogy egy angol theologus ifjút a papnöveldeben lássunk el mi s ezt ajánljuk fel angol hitrokonainknak. Az E. K. T. az indítványt szegénységünk miatt időszerűtlennek, szellemi állapotunkra való tekintettel pedig célszerűtlennek találta s nem fogadta el.

A Manchester New College jellegét a papnevelés abszolút liberális szelleme adta meg. Jellemző e tekintetben, amit Simén ismertető cikkében Taylernek, az akadémiai igazgatójának bevezető előadásairól ír. Tanítványait arra kérte, hogy semmi általa tanított vagy előadott elvet vagy nézetet el ne fogadjanak, ha azt előttük a kijelentés és a dolgok evidenciája nem igazolja; ha valami kétségesnek, vagy hamisnak tetszik, az ilyen elvet vagy véleményt vessék el egészen. A gondolkodásnak ez az abszolút szabadsága szerzett ez intézetnek kiváló hírnevet. Felméri Lajos (Az iskolázás jelene Angolországban, 1881.) azt mondja a Manchester New College-ről, hogy vizsgálati mértéke kiválik a hasonló anglikán intézetek közül s az a magasabb theologiai műveltség, melyet itt szereznek, az angol papok között ritkaság. Az anglikán papnevelő intézetekben a liturgikára és dogmatikára esik a főszűly, itt a filozófiára és vallástudományra. De másként itéli meg Gál Miklós torockói lelkész, aki azt írja 1885 szept. 29-én (Ker. Magvető, 1927. 161.) az odamenés gondolatával foglalkozó Kanyaró Ferencnek: „Ha az a számításod, hogy ott az akadémián tanulj s az akadémiai folyammal tanulmányaidat mintegy betetőzd, e tekintetben légy készen egy kis csalódásra . . . Ami a tulajdonképeni theológiát illeti, azt úgy tárgyalják, hogy magyar tanuló a legteljesebb szellemi csömört fogja kapni tőle, kivált, ha oly gondolkodású, mint magam is voltam. Aztán vasfegyelem van, nem amolyan „egyetemi rendszer, hogy az ember tetszése szerint tanulhassa tantárgyait“.

Székely Mózes püspökhelyettes 1861 ápr. 28-án válaszol Tayler levelére. Örül annak a szerencsének, hogy 30 évvel ezelőtt meglátogathatta Anglia partját s azokat a hittestvéreket, akik a londoni és yorki egyházközségekhez tartoznak. Nagy örömmel egyezik bele a levélváltásba. Bizakodik egy boldogabb idő jövetelében, mikor jogainkat és törvényeinket visszaállít-

hatjuk s ebben a reményben elhatározták, hogy jun. hó utolsó napjaira zsinatot hívnak össze, hol megválasztják a püspököt s megbeszélik az iskolák és egyház helyzetét. Nagy hálával és köszönettel veszik az alapítvány létesítését, mely „élő összeköttetésből“ a mi keresztény közösségünkre s különösen Erdélyre nagy sikert és eredményt remélnék. Igéri, hogy évente kimutatást fog küldeni egyházainkról és iskoláinkról és a küldött könyvek ellenében rövidesen megküldi ama könyvek listáját és rövid tartalmát, melyek a mi történelmünkkel és hitelveinkkel foglalkoznak. El fogja küldeni a Summát, a káté 1857. évi kiadását, az énekeskönyv 1837., a halotti énekek és kántusok 1856. évi kiadását és a Keresztény Magvetőt. Május 2-án Siménnek is ír egy levelet, melyben értesíti a Taylerrel történt levélváltásról, biztosítja őt, hogy a juniusban tartandó zsinat intézkedni fog, hogy még egy évig költségei fedezve legyenek s az ezután kiküldendő ifjak kiküldéséről is, „mert arról bajos intézkedni, hogy ott folytonosan tarthassunk státusunk költségén ifjakat.“

1861 július 31-én már Kriza, az ujonnan választott püspök ír Siménnek. Fájdalommal írja, hogy Székely Mózes a választás után a gyűlést röktön odahagyta s minden eddigi kollegiális viszonyuk azonnal félbeszakadt, pedig — igaz lelkére mondja — ő is azon dolgozott, hogy a közvéleményt tisztelt elődje köré gyűjtse, ami lehetetlen volt. A zsinat legérdekesebb tárgya volt „az angol atyafiakkal szőtt testvéries viszony legközelebbi tényeinek körülményes előterjesztése, főleg a londoni akadémián s theologiai szemináriumban tanulhatásra, helyre tett angolhoni unitárius alapítványnak ismertetése, mi egész lelkesedést költött fel az összes zsinati gyűlésben s részünkről azon határozatot eredményezte, hogy mi is erdélyi unitáriusokul egy ily akadémiái fundust alapítunk meg, melyből ezentúl s ha lehet, folyvást egy erdélyi unitárius ifjat küldjünk angol hitfeleinkhez s ezáltal mintegy villanyos láncolatban legyünk velük egybekötve, mint akik a tudományosság s magasb vallásosság s erkölcsiség szent lelkének teljesebb mértékével vannak megáldva. Nagyszerű előhaladás ez nálunk a közérzületben, mert eddig inkább csak egyesek, habár nagy számmal, voltunk áthatva az angol atyafiakkali szorosb egyesülés magas jelentőségű eszméjétől, de most már az egész unitárius vallásközöniséget hatotta át és villanyozza azon kétszeres tekintetben emelő gondolat, miszerint az angolokkal, úgyis mint a világ első, legdicsőbb nemzetének gyermekeivel, úgyis mint unitárius vallásuakkal jöttünk közelebbi viszonyba és szorosabb egybeköttetésbe.

Ugyanez év okt. 5-én egy terjedelmes levelet ír Siménhez. Örömmel olvassa az Inquirer-t, mely nagy élvezetet szerez lelkének s óhajtja, hogy évről-évre több olvasója legyen egy-

házunkban, „hogy ezáltal legalább szellemi rapportban lehes-
sünk az angol tudományos theológiával s az ottani vallásos
élet hatalmasabb s mélyebbreható folyamával. Ilyetén villanyos
láncolat nélkül maholnap elzsibbadnánk s lassanként a régi
századok arcát élettelenül visszaidéző mumiává lenne egyházi
egyéniségünk . . . Jőni kell már nemsokára oly kornak, midőn
a keresztény vallás is dicső eredetéhez híven szabadon ter-
jesztheti szét a szabad vizsgálódás terén a maga egész ter-
mését, melyet most annyi bilincs és kötelék szorít össze”.
Örömmel adja tudtára, hogy sokan érdeklődnek vallásunk elvei
iránt, kérnek könyveket, amilyenekkel sajnos nem rendelkezünk.
Aztán panaszoja a szegénységet, hogy a perceptor néhány
hónap óta nem fizethet. „Élünk, ahogy lehet; a szív és lélek
nemesebb szükségeinek kielégítésére alig gondolhatunk. Könyvek
vételére ki gondolna, mikor alig jut a mindennapi szükségekre...
Jó remény fejében csináljuk az adósságot, nem tudom bizo-
nyosan, képesek leszünk-e megfizetni is.” A Ker. Magvetőt
se akarják e nehéz időkben abbahagyni. „Más vallások dogmái,
elvei ellen nálunk még csupán indirecte léphetni fel, kivált most,
amidőn katonai kormányzás kezdődvén, minden órán rettegünk
a sajtó még súlyosabb elnyomatásától, de félünk a vallásfele-
kezetek lármájától is s a kicsiny Dávid ellen száz Góliáth
fogna harcot s szidalmazó kiáltást indítani”. Örömmel értesült
Siméntől, hogy az angolok könyveket szándékoznak küldeni;
mi is szándékozunk régi könyvek s kéziratok küldését meg-
kezdeni. Ő a maga részéről azon lesz, „hogy viszonyunk minél
szorosabbá tétessék ily irodalmi cserék által, valamint hogy
eleitől fogva, már deákságom óta semmit sem óhajtottam inkább,
mint ezen, már Istennek hála, folyamatba jött érintkezést.

1862 ápr. 30-án írt levelében arról ír, hogy Paget úr elő-
adása szerint ott „rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények ter-
jedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karokkal az angol
atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint Ön irányában
smucigul viseltük magunkat — ezek a Paget úr kifejezései —
most is úgy viseljük, nem akarván Ön helyébe más ifjút ren-
delni”. Nem tudja, minő előítéletből származik ez, mert „köz-
tünk már kicsinált dolog” volt, hogy Sándor Mózsit küldik he-
lyébe. Hogy pedig Önnek nem adták ki az 500 frtot, annak oka
szegénységünk volt, miért úgy gondoltuk, hogyha ki a maga
költségén kívánna felmenni, azt pártolnók s részben segítőik
is. Az ilyen szemrehányás nagyon rosszul esett hitrokonainknak
itten, mikor hallották, hogy hiszen az angolok által adott ez-
rekből adhatnának az akadémitáknak. Hiszen az iskolai célra
volt adományozva megszorított számú tanáraink fizetésére.
Mert 1848 előtt három iskolánknál 6 tanárral nyomorogtunk,

most 16-nál is többet kell fizetnünk. A jelenlegi pénzügyi viszonyok mellett, mikor a kamatokat nem fizetik, a tanárokat alig tudjuk fizetni, fizetésük nevelésére nem is gondolhatunk. A püspök fizetése csak 800 frt, 300 frttal kevesebb, mint pap korában, pedig a „magas” állás megkívánja, hogy új szállását, melyre adósságcsinálással már 600 frtot költött, „püspökileg” állítsa ki. A tanárok házasodni sem mernek. Ezek csak „titkos vallomások”, de Önnek tudni szükséges, hogy olykor felvilágosíthassa angol hitrokonainkat helyzetünkről. Helyére küldünk akadémitát, de hogy *folytonosan* küldhessünk, arra jobb világ kell, mert folyton fogyunk ki mindenből, pusztulunk, „a reménytelenség férgitől emésztetünk”. Itthon sokan vannak, akik az Ön nem elég hű előadásának tulajdonítják az angolok hidegségét, szimpátiahiányát, ezért kéri, hogy világosítsa meg s győzze meg őket afelől, hogy minden cudar szegénységök mellett is méltányolják ajánlatukat. Kérdezi, vajjon kapták-e a tordai zsinatról való tudósítást, melyről Simén nem tett említést. Utódjára nézve igen valószínű Sándor Mózsi kijelöltetése. Most sokat gyűléseznek épen a Paget úrhoz írt levél miatt. „Annyira felingerülvék némelyek, hogyha oly égető szemrehányást hűzünk magunkra s ily súlyos szegénységi állásunkban még meg is kell gyaláztatnunk, akkor inkább óhajtjuk, bár maradtunk volna ismeretlenségben s nyomorogtunk volna magunkban minden fényes atyafisági viszony alakulása nélkül, csak hogy legyünk megkímélve a méltatlan szemrehányásoktól.

Az a levél, (K. Magvető, 1928. 78—84. l.) melynek az angol unitáriusokhoz juttatása oly fontos érdek volt, Nagy Elek főgondnok és Kriza aláírásával, leírja a zsinat tárgyalásait, a püspökválasztást, az új papok felszentelését; valamint az akadémiai alapítvány ügyében folyt egész levelezést, az Inquirerben a hívekhez intézett felszólítást. Mindez „oly kedvesen hatott gyülekezetünk minden egyes tagjára, mint frissítő harmat az életerős, de a szabadlevegőnek elzárása miatt kifejlésében megszorított növényre, vagy mint szelíd napsugár, mely a feltűntünk levő borus egen is áttörve, szebb napok bekövetkezését is remélheti”. A zsinat elvileg meghatározta, hogy Simén a jelen egyetemi évre 500 frttal segélyeztessék s ezután is „ifjaink közül legalább egy az Önök által felajánlott és általunk is adandó segéllyel további önképzés végett mindég Londonban legyen és hazajövén helyébe, vagy a következő évre, vagy ha azt pénzügyi viszonyaink akkor röktön nem engednék meg, két vagy három évi időközzel más ifjú küldessék fel. Közlik azt is, hogy meghatározták az angol nyelv tanítását s erre Buzogány vállalkozott.

A pénztár a megszavazott 500 frtot nem bírta. A híveket

nem lehetett adakozásra felkérni az 1856—57. évi gyűjtés után. Simén 1862-ben hazajött anélkül, hogy valakit kijelöltek, vagy küldtek volna helyébe. 1862 július 13-án a Brit és Külföldi Unitárius Társulat titkára, Aspland B. Róbert levelet küld, mely szerint ők készek fizetni egy tanuló minden költségét otlléte alatt, tehát a konzisztóriumnak csak az oda- és visszautazás költségeiről kell gondoskodnia. Ez a levél az 1863. évi Főtanácson terjesztetett elé. Most nincs alkalmas ifjú. Megbizzák a püspököt, hogy a jövő Főtanácsra hozzon javaslatba valakit, aki felmenet, vagy jövet német egyetemeket is látogasson. 1863. évi aug. Főtanács a püspök ajánlatára megválasztja Benczédi Gergely II. éves theologust. Az 1864. év őszén való indulás tervét megváltoztatta Berde jogakadémiai tanárrá kinevezése. Ez szükségessé tette, hogy Benczédi az angol mellett a természeti tudományokat is szorgalmasan tanulja, amiért a theologia tanulása alól való felmentését kérte. Benczédi 1866-ban jött haza Angliából. Utódja ez ösztöndíjon Uzoni Fosztó Gábor 1865 őszén indult s Jenában theologiai előadásokat hallgatva, 1866-ban átment Londonba. „Oly készülettel ment Londonba, milyennel sem előtte, sem utána még egyik sem.” Németül már Szebenben jól megtanult, az angolban is oly gyakorlatot szerzett, hogy az angolok nem győzték a még csak 20 éves ifjút bámulni és magasztalni. Az angol tanulókat is minden tantárgyban felülmulta. A zsidó és görög nyelvben is ő volt az első Londonban. Már az első évben kiküldték őt vidékre prédikálni, míg a többiek csak a második évben léptek szószékre. 1867 őszén a Manchester New College tanári állását ajánlották fel neki. A sok tanulás egészségét megrendítette. Atyja ráírt, hogy induljon haza, 1868. év május 20-án érkezett haza. Utána 1868-ban senki sem ment Londonba, mert sem az angolok nem szólították fel a státust, sem mi nem kértük őket. Kozma Ferenc az 1868. évi Főtanácshoz kérést ad be, hogy két évre külföldre akar menni. az utolsó félévre Londonba átmenne a stipendiumra. A Főtanács a konzisztóriumot arra utasítja, hogy lépjen érintkezésbe az angolokkal. Ezek 1869 március 12-én azt felelik, hogy szívesen fogadják és segélyezik, mint az eddigieket, de azt óhajtják, hogy minden tanuló az iskolai év elején menjen Londonba. Kozma erre lemondott az odamenetelről, de a konzisztórium örvendett, mert látta, hogy az ösztöndíjat ezután is adni akarják. 1869 őszén senki sem ment Londonba. Az igazgatóság azt a javaslatot teszi az E. K. Tanácsnak, hirdessen már most pályázatot a jövő őszre, hogy az illetőnek ideje legyen készülni. Négyen pályáztak. Az igazgatóság V. Pálfi Károlyt és Kovács Jánost ajánlja. Az E. K. T. utóbbit választja meg. 1870 ápr. 19-én indult és

félévet Zürichben töltve, átment Londonba. 1872 nyarán jött haza. Utána Derzsi Károly tordai segédtanár következett a Brit és Külföldi Unitárius Társulattól kapott, most már 100 font ösztöndíjon. Hazajött 1874-ben s azt a szóbeli üzenetet hozta, hogy a segélyt újból megadják. Péterfi Dénes köztanító-papjelöltet, kolozsvári segédpapot választották meg, aki 1874 szept. 9-én ment ki s 1876 július 15-én jött haza. 1876 őszén senkit sem küldtek ki, de november 12-én az igazgatóság pályázatára hárman jelentkeztek: Varga Dénes, Boros György és Barabás Ábel. Az igazgatóság, mint „az angol nyelvben legjártasabbat s legkorosabbat” Vargát ajánlta. Az E. K. T. az ügyet véleményes javaslatra a püspöknek adta ki, akinek véleménye alapján Borost választotta meg. Boros 1877 szept. 10-én indult el és 1879-ben jött vissza. Utána Varga Dénes következett 1879—81-ben, Gál Miklós 1881—84-ig, Csifó Salamon 1886—89-ig. Gálfi Lőrinc 1889 októberétől már Oxfordban volt, mert a papnevelőintézetet Londonból oda tették át. 1892-ig volt ott. Utána Józán Miklós következett 1892—95-ig, Lőfi Ödön 1895—98-ig és Simonfi Márton 1898—99-ig.

A teljesség kedvéért közlöm a künn tanultak neveit napjainkig: Dr. György János 1903—905, Raffaj Károly 1905—907, Győrfi István 1910—12, dr. Kiss Elek 1913—15, Balázs Ferenc 1923—25, Jancsi László 1925—26, dr. Varga Béla (speciális ösztöndíjon) 1926, Kővári Jakab 1927—29, Fikker János 1929—31, Csifó Nagy László 1931—32, Kovács Lajos 1932—34, Ferencz József 1934—35.

Az *Unitar. College, Manchesterben*: Kiss Sándor 1906—907, Benczédi Pál 1907—908, Lőrinczi Dénes 1921—23, Máté Zsigmond 1923—25, Fülöp Zoltán 1925—27, Ekárt Andor 1927—29, Rostás Dénes 1929—31, Pethő István 1931—32, Darkó Béla 1932—34, Gálfi Elek 1934—35.

Az a főtanácsi határozat (1880. 51. sz.), mely Berde Áron főgondnok indítványára a nevelésügyi bizottság előterjesztése alapján a tanári székek betöltése tárgyában kelt s melyet az előbbi fejezetben érintettünk, szabályozta az angol ösztöndíjra kiküldendő ifjak vizsgálatát is a következők szerint: A londoni Manchester New College-ba küldendő ifjú a szigorlatot tettek közül egy évvel előre kijelölendő. A kijelölt elmenetele előtt angol, görög, latin nyelvekből kötelees vizsgát tenni. A „papnöveldei” tanári kar jelöli ki a vizsgálat tárgyát és módozatait. A Londonban képzett papjelöltek a papnöveldeben alkalmazhatók rendes tanárokkul, sőt a gimnáziumban is a bölcselmi tanzakra. A hazajövő ifjak tanulmányaikat feltüntető bizonyítványukat bemutatni kötelesek az E. K. Tanácsnak. Az 1881. évi Főtanács a vizsgálat rendjét így állapítja meg: A vizsgálat

szóbeli és írásbeli. Könnyűszerrel fordítani kell Cicero De natura Deorum és De Finibus, Lucretius V. és VII. könyvét, Tertulianus De anima és Apologia, Platon Republica és Phaedon, Aristoteles etikája, Justin martgr. egyházi atya Apologia c. művét; angolból Goldsmith Vicar of Wakefield, Macaulay History of England c. munkáját és magyar szöveget angolra fordítani. Írásbeli: a kijelölt latin és görög szerzők műveiből dolgozat angol nyelven. A dolgozat a szóbelit megelőzőleg egy hóval beadandó. Az első ily módon vizsgázott tanár Varga Dénes volt (1883. zsin. Főt. 14. sz.)

Az ösztöndijas növendékek következő fogadalmat tették:⁷

Én N. N. az Isten és az Unitáriusok Tisztelendő közönségétől meghivatván és a tudományok bővebb tanulása végett a brittániai akadémiákra kijelöltetvén, esküszöm az élő Istenre és keresztény hitemre ígérem és fogadom: Hogy életem feddhetetlenségét és tisztaságát teljes lehetőségem szerint Isten segedelmének segítségül hívásával is ápolom.

Azon tudományokat, melyeket megbírok és amelyekkel keresztény egyházunknak és iskoláinknak hasznokra lehetek, szorgalmasan tanulom.

Ismervén vallásfelekezettünknek csekély pénzerejét, azt meg nem károsítom, magamat mégis nem sanyargatom.

Saját vagyonomat, melyet most bírok, ha talán jelen akadémiai küldetésem alatt el is költeném, a Tisztelendő vallásközönségtől sohasem fogom követelni, hogy az nekem vagy utódaimnak megfizettessék.

Amidőn és amikor a Tisztelendő vallásközönségnek tetszeni fog, levelének vételével azonnal hazajöveletemről gondoskodom.

Isten kegyelméből hazaérkezvén, az előljárók intézkedéseinek akár iskolai, akár egyházi szolgálatra rendeltessem, engedelmeskedni fogok, küldetésem és hivatásom végcéljáról soha semmi okon le nem mondok.

Azon könyveket, melyeket ezen akadémiáni járásom alatt a Tisztelendő vallásközönség pénzéből fogok szerezni avégett, hogy ha oly utódom lesz, aki azokat közegyházi szolgálatában a közönség előmenetelére használni akarná és tudná, a közönség rendelkezésére bocsátani igazán bejelentem.

Ha megtörténnék, hogy ezen esküm ellenére ebből a szent társaságból kilépni akarnék, vagy annak nem akarnék szolgálni, vagy arra vétségből, vagy más tőlem származó okból alkalmatlanná lennék (amitől Isten őrizzen), a Tisztelendő vallásközönség által ezen elküldetésem alatt reám teendő egész költségét visszafizetem; amiért is nemcsak minden ingó és ingatlan, jelen és jövőendő javaimat, hanem saját személyemet is lekötöm oly kötelezettséggel, hogy a Tisztelendő vallásközönség ennek erejével is minden jogorvoslat kizárásával magát kielégíthesse.

⁷ Dr. Tóth: Az unitárius egyház szervezete, Kolozsvár, 1921. 205. l.